

תוכן העניינים

ט	עם הספר
יא	מבוא
1	סער ודחף: על 'מלוכת שאול' מאת יוסף האפרתי מטראפלוויץ
27	לחיות! לחיות!: על 'הדת והחיים' מאת ראובן אשר ברודס
51	הפוך בו והפוך בו
53	התבדות הציפייה: סמולנסקין, מנדלי והנרטיב של תקופת ההשכלה
67	ילדי ההקדש: על פישקא וביילא, אוליבר ורוז שלושה קאליקעס או 'ועל כל פשעים תכסה אהבה': עיון משווה בין סיפורים של מנדלי מוכר ספרים, ש"י עגנון ו' באשוויס-זינגר
109	'אנחה מלב נשבר' — הסיפור כתביעה לאחריות: על 'ספר הקבצנים' מאת מנדלי מוכר ספרים
132	מארץ נושבת לארץ נידחת? המעבר מן התפוצות לארץ ישראל: שינויים בצפנים ובמודלים
167	גולים בארץ חמדת אבות
169	קבצן מול שער נעול: על 'זהיה העקוב למישור' מאת ש"י עגנון

203	על מפתן החיים: על 'מהתחלה' מאת י"ח ברנר
218	מדוע ביאליק עדיין עמנו כאן ועכשיו?
239	מפתח האישים
247	מפתח שמות היצירות

עם הספר

ספר זה מורכב מפרקים שנכתבו בתקופות שונות, משנות השישים ועד היום. חלק מן הדברים נדפסו כהקדמות לספרים שיצאו ב'ספריית דורות' של מוסד ביאליק (יוסף האפרתי מטראפלוויץ, 'מלוכת שאול', ראובן אשר ברודס, 'הדת והחיים'); כמה פרקים נדפסו בחוברת שהוציאה לאור מכון כ"ץ (יצירות ונמעניהן: ארבעה פרקים בתורת ההתקבלות, תל אביב תשמ"ז); פרקים אחדים נדפסו באנגלית ונוספו על כל אלה גם פרקים חדשים על מגדלי, עגנון וברנר. כל הפרקים עובדו מחדש וחלקם שונו עד היסוד והותאמו למסגרת החדשה שבה ניסיתי לבדוק, בין היתר, מה מקומן של היצירות הנזכרות בתולדות הספרות העברית החדשה. השינויים שהכנסתי חשובים בעיניי והם אולי הטעם העיקרי להוצאה מחודשת של הדברים בהקשר חדש.

אני מודה להוצאת מאגנס ולעורכיה על ההזדמנות להביא ספר זה בפני הציבור ובייחוד לעדנה לרמן שערכה את הדברים בקפדנות, לטלי אמיר ובעיקר לדן בנוביץ, שכדרכו טיפל בספר בתבונה, בהגינות ובטקט שאין להם גבול. יעמדו כולם על הברכה.

תודתי למו"לים ולמערכות כתבי העת שבהם נתפרסמו הפרקים לראשונה על הרשות לפרסמם מחדש.

גרשון שקד

האוניברסיטה העברית בירושלים, אדר תשס"ד

מבוא

היצירות שתולדות הספרות מתייחסות אליהן מתאפיינות בשני דברים כאחד: הן מעוצבות (Abbild) על ידי העבר ומעצבות (Bildner) את ההווה גם יחד. הקושי האמתי של כתיבת היסטוריה ספרותית הוא ליצור את הקשר התולדותי והחי בין גורמים אלה. לגלות קשר זה, ההופך את הניגוד והאחדות בין הזמנים לעל-זמניים, הווה אומר, למשהו המצביע ביצירה הגדולה אל מעבר לזמן – זו אחת המשימות העיקריות של תולדות הספרות.

R. Weimann, *Literaturgeschichte und Mythologie*, Frankfurt a. M. 1977, p. 35

לפני ארבעים ושמונה שנה פרסם עלם צעיר וחצוף מאמר בעיתונות היומית, שדרש לא פחות ולא יותר מאשר 'גישה חדשה אל הספרות העברית הקלסית'.¹ הדוגמה שהביא לנושא זה הייתה יצירתו של מנדלי. במבט לאחור נסתבר לי, עלם שאיבד בינתיים את עלומיו, כי התכוונתי לטפל בספרות העברית הקלסית באמצעות הכלים של הביקורת החדשה שאך זה נתגלו לי. דומה היה בעיניי שבאמצעות הכלים הללו יתגלו ביצירתו של מנדלי פנים חדשות ואלו יקרבו את הסבא של הסיפורת העברית לניני ניניו הצעירים. מה שהדריך אותי אז ומדריך אותי אולי גם כיום הוא הניסיון להתמודד עם כפילות מעמדו של הטקסט, שנוסף על המובן שהיה לו בעבר צריכה להיות לו גם משמעות בהווה.² כבר בשנת 1927 כתב יוסף קלוזנר: 'כולנו יודעים להוקיר את מנדלי. ענק היה. אבל מה ערכו כיום? צעירים בני י"ח, שמבינים עברית יפה, מבינים את לשונו של מנדלי ואינם מבינים את החיים שהוא מספר עליהם. הם כאילו קוראים על חיים של אומה זרה'.³ מאז עברו שנות דור. יהדות מזרח אירופה

1 ג' שקד, 'לגישה חדשה אל הספרות העברית הקלסית', זמנים, 13.5.1955.

2 R. Weimann, 'Past Significance and Present Meaning in Literary History', R. Cohen (ed.), *New Directions in Literary History*, London 1974, pp. 43-61

3 'קלוזנר, 'שיחות', כתובים כ (6.1.1927), עמ' 2.

נעלמה מן העולם והבעיה נעשתה חמורה הרבה יותר. הבררה העומדת לפנינו היא לוותר על מיטב הספרות העברית הקלסית החדשה או למצוא שבילים להידברות עמה. כדי שתהיה למנדלי ולסופרי עבר חשובים משמעות בהווה יש 'לדרוש' אותם ולחשוף בהם אותם יסודות גנוזים הפורצים את גבולות דורם. רק קישור בין העבר לבין ההווה עשוי ליצור זיקות בין טקסטים ובין דורות.⁴ גם שושלת הדורות – המעברים שהתחוללו בספרות העברית במאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים – נזקקת לפירוש ולחידוש.

מכל מקום מתוך עיסוק קרוב ביצירתו של מנדלי למדתי שהוא רחוק מלהיות יוצר שבאמצעותו אפשר לחזור ולשחזר את העיירה שחלפה עברה מן העולם⁵ ואף אין הוא רק המבקר החברתי שעיקר עניינו לשנות את פני העיירה ולגלות את פגמיה.⁶ הקדשתי לקריאה חדשה של מנדלי מוכר ספרים ספר, שבו ניסיתי להבין את יחסו הדו-משמעי אל היהודי בן המאה התשע עשרה כאל 'יצור כלכלי'. הדיוקן שמצייר מנדלי הוא דיוקנו של אדם שאילו ציגם חברתיים וכלכליים הכריחו אותו להקדיש את גופו ונפשו לפרנסה; אדם מוגבל באפשרויותיו הרוחניות, נדרף על ידי צורכי הקיום ורודף אחריהם בעת ובעונה אחת; יצור כלכלי עלוב ומסכן, המעורר רחמים וגיחון כאחד, שהמחבר מתייחס אליו יחס של 'בין שחוק לדמע'.⁷ במשך השנים נתתי דעתי גם על כמה יוצרים מוקדמים נוספים כיוסף האפרתי מטראפלוויץ וראובן אשר ברודס⁸ וכן גם על סופרים בני הדור השני כעגנון וברנר, שאותם ניסיתי לפרש ולבחון מחדש מראשית דרכי בביקורת; לבסוף, בהתייחסי לביאליק, שאלתי את עצמי: מדוע מכל היוצרים ביאליק עדיין עמנו כאן ועכשיו?⁹ עניין מרכזי בעיני הוא תהליך המעבר של הספרות (והתרבות) העברית ממזרח אירופה לארץ ישראל

4 על הספרות כדרך להידברות בין דורית עיין במאמרי 'המחזה כדרך להידברות תרבותית', במה 104 (1986), עמ' 5–25.

5 'פרישמן', 'מנדלי מוכר ספרים', הנ"ל, ילקוט מסות, תל אביב 1974, בייחוד עמ' 160.

6 'י"ח ברנר', 'הערכת עצמנו בשלושת הכרכים', כל כתבי י"ח ברנר, ג, תל אביב 1967, עמ' 57–78 ולעומתו ונגדו א' קריב, 'עולם ותלו', הנ"ל, אדברה וירווח לי, תל אביב 1950, עמ' 37–87.

7 ג' שקד, בין שחוק לדמע: עיונים ביצירתו של מנדלי מוכר ספרים, רמת גן 1965.

8 'האפרתי', מלוכת שאול (ספריית דורות), ההדיר וצירף מבוא ג' שקד, ירושלים 1968 (נדפס לראשונה בשנת 1794); ר"א ברודס, הדת והחיים, א–ב (ספריית דורות), הקדים מבוא ג' שקד, ירושלים תשל"ד (נדפס לראשונה בשנת 1885).

9 מאמרי הראשון על ברנר, 'אמנות בלתי בדוייה', נדפס במוסף הספרותי 'משא', למרחב, 1961, 28.4, 5.5.1961. נדפס אחר כך בספרי ללא מוצא: עיונים ביצירתם של י"ח ברנר, מ"י ברדיצ'בסקי, ג' שופמן וא"נ גנסין, תל אביב 1973, עמ' 211. מאמרי הראשון על עגנון, 'היוצר: על אגדת הסופר מאת ש"י עגנון', מבראות, 1954, 9.12. נדפס אחר כך בספרי אמנות הסיפור של עגנון, תל אביב 1973, עמ' 341. המאמר 'מדוע ביאליק עמנו עדיין כאן ועכשיו?' נתפרסם לראשונה בעיתון 'ידיעות אחרונות', 27.7.1984.

ומה שנתחולל בה בתהליך זה. עתה אני חש כי הגיעה שעת אסיף וקריאה מחודשת. חזרתי אל כמה מעבודותיי בעבר (על האפרתי וברודס) והנני מוסיף עליהן עיונים חדשים ביצירתו של מנדלי (בעיקר לחיבורו 'ספר הקבצנים') וביצירותיהם של ברנר ועגנון. בעיבוד המחודש של המאמרים הללו אני מנסה לברר את מקומן של היצירות הנדונות בתולדות הספרות של תקופת ההשכלה.

אינני יודע אם אחזיר את מנדלי ואת היוצרים האחרים שאני דן בהם בספר זה למחזור הקריאה והחיים של קוראים עבריים. גם חיי המדף של ספרות שרק אתמול נולדה קצרים הם מאוד בדורנו, קל וחומר ספרות קלסית הנעלמת מעיניהם של מרבית הקוראים הרודפים אחרי זנבו של הזמן. מנדלי, עגנון, ברנר וביאליק, שלהם הוקדשו מחקרים אלה, הם נכסי צאן ברזל של הקנון העברי, ואילו היוצרים שקדמו להם, האפרתי וברודס, הם אבני דרך שבלעדיהם לא הייתה הספרות העברית מגיעה לתחנות החשובות שאליהן הגיעה. בצדק העיר ויימאן על תפקידו של המחקר בחידוש המורשת: 'מורשת תרבותית אינה חומר שאנחנו מופקדים עליו כארכיונאים בלבד, אלא יש להעניק לה גם כוח פעולה. אין מקבלים אותה סתם: היא מחייבת את המקבלים במימושה. אין די בדיעתה ובהכרתה של המורשת כל עוד אין היא הופכת לנחלת הכלל וממלאת תפקיד בחיי החברה, וגם אז היא נמשכת ומתפתחת והולכת'.¹⁰

כל שיבה לאחור היא התחלה חדשה, כאשר מי שמתבונן בעבר מקווה בסתר לבו כי כמאמר המשורר 'גם למראה נושן יש רגע של הולדת'. ספר זה נטל על עצמו למלא מקצתה של משימה זאת.